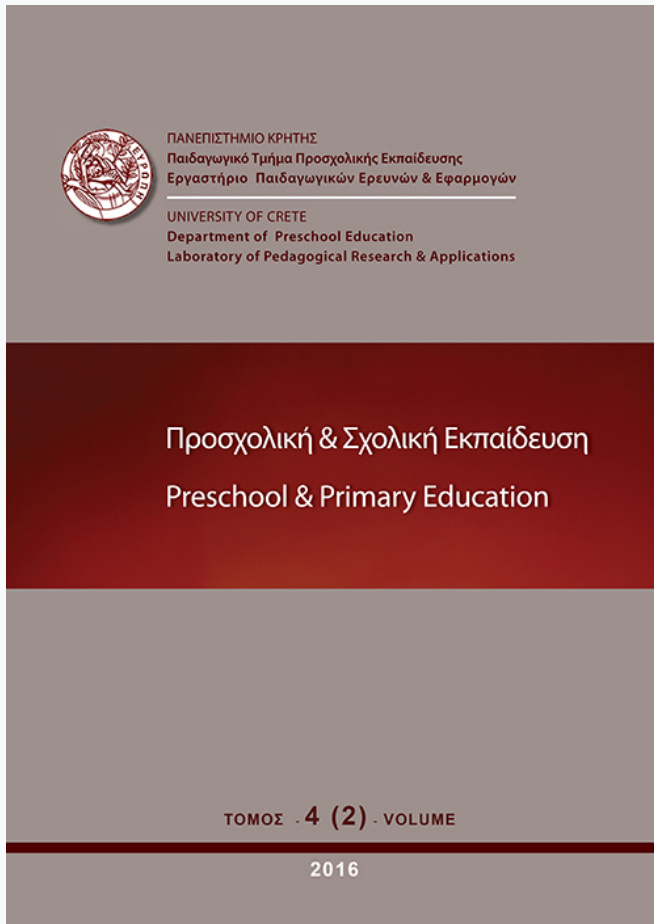

Preschool and Primary Education

Τόμ. 4, Αρ. 2 (2016)

Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση

Evangelia Akrivou, Fotini Bonoti, Irene Dermitzaki

doi: [10.12681/ppej.9060](https://doi.org/10.12681/ppej.9060)

Copyright © 2016, Ειρήνη Δερμιτζάκη, Φωτεινή Μπονώτη, Ευαγγελία Ακρίβου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Akrivou, E., Bonoti, F., & Dermitzaki, I. (2016). Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση. *Preschool and Primary Education*, 4(2), 305–322. <https://doi.org/10.12681/ppej.9060>

Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση

Ευαγγελία Ακρίβου
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Φωτεινή Μπονώτη
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ειρήνη Δερμιτζάκη
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη. Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τις αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας σχετικά με το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Το δείγμα αποτέλεσαν 160 μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης δημοτικών σχολείων μιας μεσαίου μεγέθους πόλης της περιφέρειας. Οι μαθητές αρχικά απάντησαν σε ένα ερωτηματολόγιο που εξέταζε τις αντιλήψεις τους για την οικονομική κρίση. Ειδικότερα, κλήθηκαν να ορίσουν και να νοηματοδοτήσουν την οικονομική κρίση μέσα από δύο ανοικτές ερωτήσεις, αλλά και να απαντήσουν σε 45 ερωτήσεις τύπου Likert, οι οποίες εστιάζονται στις επιπτώσεις της κρίσης στην ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, τη συμπεριφορά τους, τη σχολική ζωή, τις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και την κοινωνία. Στη συνέχεια, απεικόνισαν σχεδιαστικά το πρώτο πράγμα που ερχόταν στο μυαλό τους στο άκουσμα των λέξεων *οικονομική κρίση*. Η έρευνα ολοκληρώθηκε με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων σε δείγμα 10 μαθητών, οι οποίες είχαν ως στόχο τη βαθύτερη κατανόηση του προς διερεύνηση θέματος. Τα ευρήματα ανέδειξαν ότι τα παιδιά κατανοούν τι σημαίνει «οικονομική κρίση», προσεγγίζοντας την κυρίως ως ένα οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο. Φαίνεται, ακόμη, ότι από την πληθώρα των επιπτώσεων που συνοδεύουν την οικονομική κρίση οι μαθητές διακρίνουν ικανοποιητικά τις κοινωνικές, ψυχολογικές-συναισθηματικές, οικονομικές επιπτώσεις της, καθώς και τις επιπτώσεις της στη σχολική και οικογενειακή ζωή. Η ανάλυση των συνεντεύξεων ανέδειξε τις σκέψεις τους για τις ποικίλες αρνητικές επιπτώσεις στους διάφορους τομείς της ζωής των ανθρώπων καθώς και τα συνεπακόλουθα συναισθηματά τους.

Λέξεις κλειδιά: παιδιά, οικονομική κρίση, αντιλήψεις, παιδικά σχέδια

Summary. The aim of this study was to investigate elementary school children's perceptions about the phenomenon of the financial crisis. The sample consisted of 160 school-aged students attending the fifth and sixth grade in schools in a medium-sized Greek city. Initially, students completed a questionnaire examining their views on the financial crisis. In particular, children were asked to define and interpret the economic crisis through two open-ended questions. Then, they were asked to answer 45 Likert-type questions, which examined their perceptions regarding the economic crisis and its impact on their psychosocial development, behaviour, school life, family relationships and society. They were then asked to draw a picture representing whatever comes to their mind when they hear the words *economic crisis*. The study was completed by conducting interviews among a sample of 10 students, aiming at a deeper understanding of the topic under investigation. During the interviews, children were asked to communicate their views about the economic crisis, their associated feelings and the changes observed in their lives. The analysis of

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Ευαγγελία Ακρίβου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Αργοναυτών και Φιλελλήνων, 382 21 Βόλος, e-mail: e.akrivou@yahoo.gr

Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
URL: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education>

children's responses to the questionnaire showed that they have linked the economic crisis primarily with its economic impact and secondarily with issues relating to social impacts, political life and the psychological state of the Greek people. Similarly, an analysis of the drawings revealed that their perceptions on the economic crisis are related to the social and economic impact, politics and peoples' psychological condition. In the interviews, students communicated their thoughts and their emotions which reveal an intense psychological load. To conclude, our results indicate that children hold the belief that the consequences of the economic crisis adversely affect many areas of their life and as a result people have to deal with multiple crises and not just one.

Keywords: children, financial crisis, perceptions, children's drawings

Εισαγωγή

Τα τελευταία έξι χρόνια γίνεται, σχεδόν σε καθημερινή βάση, λόγος για την οικονομική κρίση τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η οικονομική κρίση, δηλαδή η «περίοδος όπου συμβιβάζονται (για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από τουλάχιστον έξι μήνες) δύο πλεονάσματα: ένα πλεόνασμα μισθωτής εργασίας (που δεν θέλει κανείς να μισθώσει) και ένα πλεόνασμα κεφαλαίων (δηλαδή αποταμιεύσεων που δεν βρίσκουν επικερδή τοποθέτηση)» (Βαρουφάκης, 2011, σ. 76) ξεκίνησε από τις Η.Π.Α. και κυριάρχησε παγκόσμια πλήττοντας μία σειρά αναπτυσσόμενων και αναπτυσσόμενων χωρών (IEG, 2010) μεταξύ των οποίων και την Ελλάδα. Ο αντίκτυπος της γίνεται αισθητός στις ζωές των φτωχών οικογενειών και κατ' επέκταση των παιδιών αφενός μέσω της αύξησης της ανεργίας και αφετέρου μέσω του μειωμένου εισοδήματος (Mendoza, 2009) και της αύξησης της φτώχειας (Mendoza, 2009· Parks, Abbott, & Wilkinson, 2009). Στην Ελλάδα πάνω από 2,2 εκατομμύρια άνθρωποι ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, μεταξύ των οποίων περίπου 440.000 παιδιά (Eurostat, 2010 παράθεση στο Unicef, 2012). Το ποσοστό των παιδιών που διαβιώνει σε συνθήκες πολλαπλών μειονεξιών (φτώχεια, σοβαρή υλική αποστέρηση και χαμηλή ένταση εργασίας) το 2011 έφθασε στο 3,5%, δηλαδή σε αριθμό 69.000 παιδιών. Η αύξηση αυτή είναι η μεγαλύτερη σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση (Unicef, 2013).

Οι αυξανόμενες δυσκολίες με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπα τα άτομα επηρεάζουν αρνητικά τόσο την ψυχολογική όσο και την ψυχοκοινωνική τους λειτουργία. Η αύξηση των ποσοστών ανεργίας που παρατηρείται κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2011· Ramesh, 2009· Richardson, 2010) επιδρά στην ψυχολογική κατάσταση των ανέργων, οι οποίοι δηλώνουν ότι βιώνουν κατάθλιψη, ένταση και αίσθηση έλλειψης βοήθειας, προβλήματα ύπνου, δυσκολίες στην επικοινωνία και αποφυγή κοινωνικών επαφών (Φατούρου, 2010). Επίσης, αναφέρουν ότι αισθάνονται μειωμένη ικανοποίηση από τη ζωή, ότι ενισχύεται το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και ότι διαταράσσεται η εμπιστοσύνη τους προς τον άλλον (Anderson, Dubois, Leoncikas, & Sándor, 2012).

Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης (Liker & Elder, 1983), το οικονομικό άγχος (Sobolewski & Amato, 2005) και το οικογενειακό στρες (Hossain & McGregor, 2011) είναι πιθανό να αποσταθεροποιήσουν τις σχέσεις των συζύγων και γενικότερα τις σχέσεις της οικογένειας, με πιθανό αποτέλεσμα να εντεινεται η οικογενειακή διχόνοια (Fritz, 2009· Hossain & McGregor, 2011· Liker & Elder, 1983· Sobolewski & Amato, 2005). Η ψυχολογική λειτουργία της οικογένειας, καθώς και η συμπεριφορά των μελών της (Bolger, Patterson, Thompson, & Kupersmidt, 1995· Elder, Van Nguyen, & Caspi 1985· Fritz, 2009· McLoyd, 1990· Φατούρου, 2010) είναι δυνατό να επηρεάζονται από την οικονομική δυσπραγία και έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών (Bolger et al., 1995· Elder et al., 1985· McLoyd, 1990).

Η άποψη ότι σε περιόδους οικονομικής ύφεσης επιδεινώνονται οι ανισότητες στο εσωτερικό των χωρών φαίνεται να αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα (Anderson et al., 2012· ILO, 2009· UNESCAP, 2007 παράθεση στο Fildis, 2011). Οι κοινωνικές εντάσεις είναι ορατές ιδίως μεταξύ των πλέον μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων, μεγθύνοντας με αυτόν τον τρόπο τη ρήξη της κοινωνικής συνοχής (Anderson et al., 2012· Kawewe & Dibia, 2000). Πάνω από 30 χώρες σε όλο τον κόσμο, εξαιτίας της αύξησης των τιμών των τροφίμων και των καυσίμων, ήρθαν αντιμέτωπες με εξεγέρσεις και κοινωνικές αναταραχές (Patel, 2009).

Οι επιπτώσεις, όμως, δεν επηρεάζουν μόνο την παγκόσμια και την εγχώρια οικονομία, αλλά και τα φτωχά νοικοκυριά και τα παιδιά μέσω της μεταβίβασης των συνεπειών στις επόμενες γενιές και μέσω της μακράς διάρκειας των συνεπειών (Dercon, 2008· Hossain & McGregor, 2011· Mendoza, 2009· Parks et al., 2009· Richardson, 2010) στους διάφορους τομείς της ζωής τους. Οι περιορισμένοι οικονομικοί πόροι ή η φτώχεια (Suryahadi, Priyambada, & Sumarto, 2005) είναι συχνά ο κύριος λόγος που τα παιδιά υποχρεώνονται να διακόψουν το σχολείο (Duryea & Morales, 2011· Harper, 2009· Sigurdson, Berger, & Heymann, 2011) προκειμένου να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό ή να υποστηρίξουν το νοικοκυριό (Cameron, 2001. Harper, 2009· Mendoza, 2009· Parks et al., 2009· Sigurdson et al., 2011· Suryahadi et al., 2005· Unicef, 2009b). Έτσι αυξάνεται η συχνότητα εμφάνισης της παιδικής εργασίας (Cameron, 2001· Harper, 2009· Mendoza, 2009· Parks et al., 2009· Sigurdson et al., 2011· Suryahadi et al., 2005· Unicef, 2009b) από περίπου 4% (μεταξύ των παιδιών ηλικίας 10 ετών) σε περίπου 20% (μεταξύ των παιδιών ηλικίας 14 ετών) (Suryahadi et al., 2005). Στον Ελλαδικό χώρο, η Εθνική Στατιστική Αρχή υπολογίζει τον αριθμό των εργαζομένων ηλικίας 15 έως 18 χρόνων σε 12.764 (β' τρίμηνο 2010).

Οι οικογένειες προκειμένου να υπερκεράσουν τις συνέπειες της κρίσης υιοθετούν στρατηγικές αντιμετώπισης που μπορεί να είναι επιβλαβείς για τα παιδιά (Mendoza, 2009· Unicef, 2009a). Ο περιορισμός στον προϋπολογισμό τους αποτελεί μια μέθοδο αντιμετώπισης των συνεπειών, που συνεπάγεται μείωση στην ποσότητα και την ποιότητα του φαγητού (Dercon, 2008· Dorman, 2010), στον αριθμό των γευμάτων (Hossain & McGregor, 2011), καθώς και στα χρήματα που διατίθενται για την υγειονομική περίθαλψη, την εκπαίδευση και για άλλες βασικές ανάγκες (Dercon, 2008· Dorman, 2010). Εξαιτίας της έλλειψης οικονομικά προστιής παιδικής φροντίδας ή επαρκούς άτυπης φροντίδας, πολύ συχνά οι γονείς οδηγούνται στο να αφήνουν τα παιδιά στο σπίτι μόνα τους (Harper, 2009· Parks et al., 2009· Sigurdson et al., 2011) για να φροντίσουν τον εαυτό τους και τα αδέρφια τους. Υπό συνθήκες οικονομικής πίεσης αυξάνονται επίσης τα ποσοστά κακοποίησης, εκμετάλλευσης και βίας κατά των παιδιών (Fritz, 2009· Parks et al., 2009· Unicef, 2013). Επίσης, δεν είναι λίγες οι οικογένειες που λαμβάνουν την απόφαση να επιστρέψουν στην πατρική οικογένεια (Unicef, 2012) ή να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής (Παπαϊωάννου, 2013· Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012).

Αισθητός είναι και ο αντίκτυπος της οικογενειακής οικονομικής δυσπραγίας στην αύξηση της εξωτερικευσης των προβλημάτων συμπεριφοράς των παιδιών (Bolger et al., 1995). Τα παιδιά που αντιμετωπίζουν οικονομικές κακουχίες έχουν περισσότερες πιθανότητες να εμφανίσουν δυσκολίες στις σχέσεις τους με τους συνομηλικούς, προβλήματα στο σχολείο και χαμηλή αυτοεκτίμηση (Bolger et al., 1995). Επιπλέον, στη διεθνή βιβλιογραφία επισημαίνεται το φαινόμενο μικρά παιδιά να εμπλέκονται σε εγκληματικές δραστηριότητες προκειμένου να επιβιώσουν (Hossain & McGregor, 2011). Στη χώρα μας, η παραβατικότητα των ανηλίκων το 2010 έως το 2011, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, αυξήθηκε κατά 53,4% (Unicef, 2013).

Οι αρνητικές επιπτώσεις αφορούν, επίσης, και τη σχολική ζωή των παιδιών. Τα ευρήματα του προγράμματος επιμόρφωσης εκπαιδευτικών (Χατζηχρήστου, 2013) για την ψυχολογική στήριξη των παιδιών στην περίοδο της ύφεσης, «Στηρι-Ζωντας» αποδεικνύουν ότι οι συνέπειες της κρίσης στη ζωή των παιδιών στο σχολείο είναι οι οικονομικές δυσκολίες να συμμετάσχουν σε πολιτιστικές εκδηλώσεις, σε εκδρομές του σχολείου, καθώς και το μειωμένο χαρτζιλίκι. Οι εκπαιδευτικοί παρατηρούν ακόμη προβλήματα ενδοπροσωπικής και διαπροσωπικής συμπεριφοράς («Συν-φροντίζω», 2012). Τα παιδιά που ζουν σε νοικοκυριά με χαμηλότερη αγοραστική δύναμη, καθώς και τα υποσιτισμένα παιδιά, παρουσιάζουν χαμηλή μαθησιακή επίδοση και χαμηλές δεξιότητες ανάγνωσης και γραφής (Dercon, 2008).

Σε αυτό το πλαίσιο, η Ντολιοπούλου (2013) διερευνήσε τις αντιλήψεις των νηπίων για την οικονομική κρίση και βρήκε ότι αυτές εστιάζονται στην έλλειψη χρημάτων, τις κινητοποιήσεις των ανθρώπων (διαδηλώσεις, φωτιές) και την απώλεια θέσεων εργασίας. Επίσης, εντόπισε αναφορές στη Γερμανία, στην Τρόικα, στη μείωση του αριθμού των παιχνιδιών, των δώρων και των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Ένας μικρότερος αριθμός παιδιών αναφέρθηκε στην έλλειψη τροφίμων, στην απώλεια των σπιτιών και στους αστέγους που έχουν ανάγκη από ρούχα. Οι αντιλήψεις για τον τρόπο αντιμετώπισης της οικονομικής κρί-

σης εστιάζονται στη ζήτηση λιγότερων πραγμάτων, στην προσφορά βοήθειας στους ανθρώπους που το έχουν ανάγκη, στην εξοικονόμηση χρημάτων ή στην απόκτηση περισσότερων χρημάτων μέσω της εργασίας. Για τα παιδιά η οικονομική κρίση αφορά πρωτίστως το κοινωνικό σύνολο και δευτερευόντως τα ίδια και τις οικογένειές τους, καθώς και άλλα άτομα του άμεσου περιβάλλοντός τους.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων παιδιών μεγαλύτερης ηλικίας από τη Christopoulou (2013) ανέδειξε ότι μαθητές της Ε' τάξης δημοτικού σχολείου μπορούν να εντοπίσουν ποικίλα κι αλληλένδετα κοινωνικοπολιτικά θέματα αναγνωρίζοντας ότι οι αρνητικές και κοινωνικές επιπτώσεις της ελληνικής κρίσης χρέους είναι η φτώχεια, η ανεργία, οι απεργίες, οι διαδηλώσεις, η εξουσία και η βία. Επιπλέον, στην ίδια ερευνητική προσπάθεια μέσα από τη σχεδίαση πολιτικής γελοιογραφίας, αναδείχθηκε ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον αρνητικό αντίκτυπο της κρίσης στην κοινωνία και πιο συγκεκριμένα, στην απώλεια του εισοδήματος και στην ανεργία. Πιο πρόσφατα, η Christopoulou (201) διερεύνησε λεκτικά και σχεδιαστικά τις αντιλήψεις παιδιών ηλικίας 10-11 ετών για την οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της στην ελληνική κοινωνία. Τα σχέδια των παιδιών ανέδειξαν τις ανησυχίες τους για: (α) τη φτώχεια και την έλλειψη στέγης, (β) το κλείσιμο των εργοστασίων, (γ) την παραβίαση και το έγκλημα, και (δ) τις διαδηλώσεις για τα μέτρα λιτότητας. Τα ευρήματα των σχετικών ερευνών φανερώνουν ότι οι αντιλήψεις των παιδιών έχουν διαμορφωθεί με βάση τις προσωπικές τους εμπειρίες και τις επιρροές από την οικογένεια, τους συνομηλικούς και τα Μ.Μ.Ε.

Η παρούσα έρευνα

Η παρούσα έρευνα εστιάζεται στις αντιλήψεις των μαθητών των τελευταίων τάξεων του δημοτικού σχολείου για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της βρίσκεται στο γεγονός ότι πραγματεύεται ένα θέμα που βρίσκεται στο προσκήνιο τόσο της ελληνικής όσο και της παγκόσμιας προσοχής, μέσα όμως από την οπτική των ίδιων των παιδιών. Η ως τώρα έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στα παιδιά (Cameron, 2001· Duryea & Morales, 2011· Harper & Jones, 2011· Harper, Jones, Pereznieta, & McKay, 2011· Hossain & McGregor, 2011· Kane, 2009· Kawewe & Dibie, 2000· Mendoza, 2009· Mok, Lawler, & Hinsz, 2009· Patel, 2009· Paxson & Schady, 2005· Richardson, 2010· Sigurdson et. al., 2011· Stillman & Thomas, 2008· Suryahadi et. al., 2005), ενώ οι ερευνητικές προσπάθειες που μελετούν τις αντιλήψεις των ίδιων των παιδιών για την οικονομική κρίση είναι περιορισμένες (Christopoulou, 2013, 2014· Ντολιοπούλου, 2013).

Η μελέτη αποκτά μεγαλύτερη σημασία καθώς στον ελλαδικό χώρο, παρόλο που υπάρχει μια παρατεταμένη περίοδος κρίσης, η άποψη των παιδιών δεν έχει αποτελέσει ακόμη αντικείμενο συστηματικής διερεύνησης. Κατά συνέπεια, η γνώση που έχουμε για το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης είναι περιορισμένη και μη συστηματική. Δεδομένου ότι η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ποιότητα ζωής και την ευημερία τους, κρίνεται επιτακτική ανάγκη η έρευνα να στραφεί προς αυτή την κατεύθυνση.

Ο σκοπός της έρευνας ήταν να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των μαθητών της Ε' και ΣΤ' τάξης του δημοτικού σχολείου για τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα μελέτη επιδίωξε να πραγματοποιηθεί τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά νοηματοδοτούν την οικονομική κρίση και πώς θεωρούν ότι αυτή επηρεάζει την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, τη συμπεριφορά τους, τη σχολική ζωή, τις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και ποιες είναι η επιπτώσεις της στην κοινωνία.

Με βάση τις προηγούμενες συναφείς έρευνες στην Ελλάδα (Christopoulou, 2013, 2014· Ντολιοπούλου, 2013), αναμένεται ότι τα παιδιά:

- 1) Θα νοηματοδοτήσουν την έννοια της οικονομικής κρίσης με αναφορές στη δυσμενή οικονομική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η χώρα.

2) Θα αναγνωρίσουν πρωτίστως τις κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης και δευτερευόντως τις συνέπειες στην ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, στη συμπεριφορά τους, στη σχολική και οικογενειακή ζωή.

Μέθοδος

Δείγμα

Το δείγμα αποτέλεσαν 160 μαθητές (78 μαθητές και 82 μαθήτριες) της Ε' και ΣΤ' τάξης δημοτικών σχολείων της πόλης των Τρικάλων. Αρχικά εξασφαλίστηκε η έγκριση των σχολείων για τη διεξαγωγή της έρευνας στους χώρους τους. Κατόπιν, εξασφαλίστηκε η άδεια των γονέων για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην έρευνα και ακολούθησε η επίδοση ενός ερωτηματολογίου προσωπικά σε κάθε μαθητή. Στη συνέχεια, 10 μαθητές, 5 αγόρια (2 Ε' και 3 ΣΤ' τάξης) και 5 κορίτσια (3 Ε' και 2 ΣΤ' τάξης) από το αρχικό δείγμα συμμετείχαν στη Β' φάση της έρευνας που περιλάμβανε διεξαγωγή ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων.

Διαδικασία

Η έρευνα διεξήχθη σε δύο φάσεις, κατά τις οποίες επιχειρήθηκε να επιτευχθεί μία όσο το δυνατόν ολόπλευρη κατανόηση του θέματος με τη χρήση ποικίλων μεθόδων, όπως το ερωτηματολόγιο, η συνέντευξη και το σχέδιο. Η πρώτη φάση, που πραγματοποιήθηκε από τον Απρίλιο του 2013 και ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2013, περιλάμβανε τη χορήγηση ερωτηματολογίου και τη συλλογή σχεδίων. Η δεύτερη φάση της έρευνας, που πραγματοποιήθηκε από τον Δεκέμβριο του 2013 έως τον Ιανουάριο του 2014, περιλάμβανε ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις. Πριν από τη διεξαγωγή της κύριας έρευνας υλοποιήθηκε μία πιλοτική έρευνα, με τη μέθοδο των ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων. Τα ερωτήματα της πιλοτικής έρευνας βασίστηκαν στη βιβλιογραφική ανασκόπηση και είχαν ως στόχο τη διερεύνηση των αντιλήψεων των μαθητών σχετικά με την οικονομική κρίση, καθώς και των παραγόντων που ενδεχομένως να επηρεάζουν αυτές τις αντιλήψεις. Η διαδικασία της πιλοτικής έρευνας συνέβαλε στη συλλογή υλικού το οποίο αποτέλεσε πολύτιμο οδηγό για τη σύνταξη του ερωτηματολογίου και τη διατύπωση των ερωτημάτων που χρησιμοποιήθηκαν στη συνέντευξη της κυρίως έρευνας. Η επεξεργασία του υλικού που προέκυψε από τις ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Από την επεξεργασία των δεδομένων προέκυψαν οι θεματικές ενότητες και οι επιμέρους κατηγορίες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν τόσο στο ερωτηματολόγιο όσο και στη συνέντευξη της κυρίως έρευνας.

Εργαλεία - Α' Φάση

Ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο, το οποίο συμπληρωνόταν από τους ίδιους τους συμμετέχοντες, αποτελούνταν από τρία μέρη. Το 1ο μέρος περιείχε μια φόρμα δημογραφικών στοιχείων, στην οποία αναφερόταν η τάξη και το φύλο. Το 2ο μέρος περιείχε δύο ανοικτές ερωτήσεις, όπου ζητούνταν από τους μαθητές να περιγράψουν την έννοια της οικονομικής κρίσης και να αναφέρουν λέξεις που σχετίζονται με αυτή. Το 3ο μέρος περιελάμβανε μια κλίμακα αυτοαναφοράς, τύπου Likert, αποτελούμενη από σαράντα πέντε (45) θεματικές προτάσεις. Αυτές υπο-ομαδοποιούνταν, με βάση τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, σε πέντε (5) βασικές κατηγορίες, με εννέα (9) θεματικές προτάσεις η κάθε μία.

Στην πρώτη κατηγορία «Συναισθηματική ανάπτυξη» διερευνήθηκε η εκτίμηση των ερωτώμενων παιδιών για το κατά πόσο τα συναισθήματά τους (θυμός, φόβος, ανησυχία κ.ά.) έχουν επηρεαστεί από τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης (Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση αισθάνομαι λύπη). Στη

δεύτερη κατηγορία «*Επιπτώσεις στη συμπεριφορά*» εξετάστηκε εκτίμηση των παιδιών για τον βαθμό που η συμπεριφορά (χαρτζιλίκι, φροντιστήρια, δραστηριότητες κ.ά.) έχει επηρεαστεί από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης (*Το χαρτζιλίκι μου έχει μειωθεί εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Έχω σταματήσει τα φροντιστήρια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης*). Στην τρίτη κατηγορία – «*Σχολική ζωή*» (εκδρομές, θέρμανση, συντήρηση κτιρίων, υλικό κ.ά.) – επιδιώχθηκε να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο η οικονομική κρίση επέδρασε στη σχολική ζωή (*Κάποιοι συμμαθητές μου δεν έχουν χρήματα για να αγοράσουν κάτι από το κυλικείο. Στο σχολείο είχαμε ελλείψεις σε υλικό, όπως σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, μπάλες, βιβλία, μουσικά όργανα κ.ά. εξαιτίας της οικονομικής κρίσης*). Στην τέταρτη κατηγορία – «*Οικογενειακό περιβάλλον*» (ώρες εργασίας, θέρμανση, μετανάστευση, συζυγικές σχέσεις κ.ά.) – μελετήθηκε κατά πόσο η οικονομική κρίση επηρέασε το οικογενειακό περιβάλλον (*Υπάρχουν άτομα στην οικογένειά μου που έχουν χάσει τη δουλειά τους. Όταν οι γονείς μου μιλούν για την οικονομική κρίση είναι στενοχωρημένοι*). Και τέλος, στην πέμπτη κατηγορία – «*Κοινωνικές επιπτώσεις*» (δουλειά, διαμονή, μετανάστευση κ.ά.) – διερευνήθηκαν οι κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. (*Έχω ακούσει για ανθρώπους που έχουν χάσει τη δουλειά τους. Γνωρίζω κάποιους ανθρώπους που έφυγαν στο εξωτερικό για να βρουν δουλειά, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης*).

Σχέδιο

Ζητήθηκε από τους μαθητές να ζωγραφίσουν αυθόρμητα ό,τι τους έρχεται στο μυαλό όταν ακούν τη φράση *οικονομική κρίση*. Τους δόθηκαν μια λευκή κόλλα Α4, μολύβι και χρωματιστοί μαρκαδόροι. Η επίδοση των υλικών για σχεδίαση στους μαθητές έλαβε χώρα παράλληλα με την επίδοση του ερωτηματολογίου.

Εργαλεία - Β' Φάση

Συνεντεύξεις

Το δεύτερο μέρος της έρευνας αποτελούταν από ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις. Αρχικά, δημιουργήθηκαν πέντε (5) άξονες ερωτήσεων με βάση τους οποίους διερευνούνταν οι σκέψεις και τα συναισθήματα των παιδιών για την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της. Πιο συγκεκριμένα, ζητήθηκε από τα παιδιά να περιγράψουν: (α) τις σκέψεις που τους δημιουργούνται όταν ακούν για την οικονομική κρίση, (β) τα συναισθήματα που βιώνουν, (γ) τις αλλαγές που έγιναν στη ζωή τους εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, (δ) τις απόψεις τους για τον τρόπο που η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους ανθρώπους γύρω τους, και (ε) τις προσδοκίες τους για το μέλλον.

Κωδικοποίηση δεδομένων ανοικτών ερωτήσεων, συνεντεύξεων και παιδικών σχεδίων

Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν μέσω των ανοικτών ερωτήσεων, των συνεντεύξεων και των παιδικών σχεδίων κωδικοποιήθηκαν με την τεχνική της ανάλυσης περιεχομένου. Επιχειρήθηκε, δηλαδή, μέσω της επισκόπησης του σχετικού υλικού να αναδειχθούν οι βασικές νοηματικές μονάδες, οι οποίες στη συνέχεια εντάχθηκαν σε γενικότερες κατηγορίες. Οι κατηγορίες που προέκυψαν από την ανάλυση θα παρουσιαστούν στο κεφάλαιο των αποτελεσμάτων.

Αποτελέσματα

Α' Φάση: Παραγοντική Ανάλυση Ερωτηματολογίου

Προκειμένου να διαπιστωθεί η δομική εγκυρότητα του «*Ερωτηματολογίου Παιδιών Σχολικής Ηλικίας για την Οικονομική Κρίση*» διενεργήθηκε ανάλυση κύριων συνιστωσών με ορθογώνια περιστροφή αξόνων τύπου Varimax. Στην τελική ανάλυση διατηρήθηκαν είκοσι τέσσερις (24) από τις σαράντα πέντε (45) αρχικές προτάσεις.

Πίνακας 1 Παραγοντική ανάλυση του Ερωτηματολογίου Παιδιών Σχολικής Ηλικίας για την Οικονομική Κρίση

Ερωτήσεις	Παράγοντες				
	Επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή	Συναισθηματικές επιπτώσεις	Επιπτώσεις στη σχολική ζωή	Κοινωνικές επιπτώσεις	Οικονομικές επιπτώσεις
32. Στο σπίτι δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης	0,75				
30. Οι γονείς μου τελευταία μαλώνουν πιο συχνά, επειδή δεν έχουν χρήματα.	0,74				
22. Έχω σταματήσει τα φροντιστήρια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης	0,73				
1. Υπάρχουν άτομα στην οικογένειά μου που έχουν χάσει τη δουλειά τους	0,59				
42. Οι γονείς μου συζητούν να φύγουμε στο εξωτερικό εξαιτίας της οικονομικής κρίσης	0,52				
20. Οι γονείς μου δεν μου αγοράζουν συχνά ρούχα/ παπούτσια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης	0,51				
13. Συζητώ με τους φίλους μου για την οικονομική κρίση.	0,47				
21. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση, αισθάνομαι λύπη.		0,82			
11. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση, ανησυχώ.		0,78			
35. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση, αισθάνομαι φόβο.		0,59			
6. Όταν οι γονείς μου μιλούν για την οικονομική κρίση, είναι στενοχωρημένοι.		0,53			
24. Ακούω συχνά τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση.		0,51			
8. Στο σχολείο είχαμε ελλείψεις σε υλικό, όπως σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, μπάλες, βιβλία, μουσικά όργανα κ.ά. εξαιτίας της οικονομικής κρίσης			0,70		
39. Το σχολείο μου χρειάζεται επισκευές, όπως στη στέγη και στους τοίχους, που δεν έγιναν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης			0,69		
37. Στο σχολείο δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης			0,59		
27. Οι δάσκαλοί μου μιλούν για την οικονομική κρίση.			0,58		
28. Οι συμμαθητές μου στενοχωριούνται εξαιτίας της οικονομικής κρίσης			0,47		
10. Γνωρίζω οικογένειες που εξαιτίας της οικονομικής κρίσης μένουν στο ίδιο σπίτι με τον παππού και τη γιαγιά.				0,72	
33. Γνωρίζω κάποιους ανθρώπους που έφυγαν στο εξωτερικό για να βρουν δουλειά εξαιτίας της οικονομικής κρίσης				0,69	
12. Γνωρίζω κάποιο παιδί που δεν συμμετείχε σε εκδρομές εξαιτίας της οικονομικής κρίσης				0,58	
36. Πολλοί άνθρωποι δεν έχουν χρήματα για να φροντίσουν την οικογένειά τους				0,55	
38. Υπάρχουν πράγματα που θα ήθελα να έχω, αλλά που δεν τα έχω εξαιτίας της οικονομικής κρίσης					0,76
14. Το χαρτζιλίκι μου έχει μειωθεί εξαιτίας της οικονομικής κρίσης					0,49
25. Έχω ακούσει τους γονείς μου να λένε ότι δεν μπορούμε να βγούμε έξω για φαγητό (διασκέδαση/ψώνια), όπως παλαιότερα, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης					0,48
Cronbach's α	0,76	0,78	0,66	0,66	0,67

Στη συγκεκριμένη ανάλυση, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, αναδύονται πέντε (5) παράγοντες με ιδιοτιμή μεγαλύτερη του ένα (1), οι οποίοι ερμηνεύουν το 53,96% της συνολικής διακύμανσης των τιμών. Ο πρώτος παράγοντας ονομάστηκε *Οικογενειακή ζωή*, επειδή από αυτόν εξηγείται η διακύμανση προτάσεων οι οποίες αναφέρονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογενειακή ζωή. Ο δεύτερος παράγοντας ονομάστηκε *Συναισθηματικές επιπτώσεις*, καθώς από αυτόν εξηγείται η διακύμανση προτάσεων οι οποίες αναφέρονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο συναίσθημα. Ο τρίτος παράγοντας ονομάστηκε *Σχολική ζωή*, ο τέταρτος *Κοινωνικές επιπτώσεις* και ο πέμπτος *Οικονομικές επιπτώσεις*. Στην ανάλυση συμπεριλήφθηκαν φορτίσεις που ήταν ίσες ή μεγαλύτερες του 0.40. Οι δείκτες αξιοπιστίας Cronbach's alpha για τους παράγοντες που προέκυψαν ήταν αποδεκτοί.

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των παραγόντων του ερωτηματολογίου που προέκυψαν από την ανάλυση κύριων συνιστωσών.

Πίνακας 2 Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των παραγόντων του Ερωτηματολογίου Παιδιών Σχολικής Ηλικίας για την Οικονομική Κρίση

	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>
Επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή	1,74	0,60
Συναισθηματικές επιπτώσεις	2,65	0,67
Επιπτώσεις στη σχολική ζωή	2,34	0,66
Κοινωνικές επιπτώσεις	2,78	0,74
Οικονομικές επιπτώσεις	2,42	0,82

* $p < 0.01$

Ορισμός της οικονομικής κρίσης από τα παιδιά

Οι μαθητές στην προσπάθειά τους να ορίσουν την οικονομική κρίση έδωσαν απαντήσεις (βλ. Πίνακα 3), οι οποίες αποκαλύπτουν ότι οι αντιλήψεις τους για την οικονομική κρίση αφορούν πρωτίστως τις **οικονομικές επιπτώσεις** (53,54%) και χωρίζονται στις εξής υποκατηγορίες: (α) οικονομική δυσχέρεια (έλλειψη χρημάτων, οικονομικά προβλήματα, φτώχεια), (β) λανθασμένη διαχείριση οικονομίας/οικονομική παρακμή (χρεοκοπία, πτώχευση, δανεισμός, απουσία ανάπτυξης, παρακμή, οικονομικά μέτρα, πολιτικοί). Δευτερευόντως οι απαντήσεις εστιάζονται στις **κοινωνικές επιπτώσεις** (35,04%) και χωρίζονται στις υποκατηγορίες: (α) Συνθήκες εργασίας (έλλειψη ευκαιριών εργασίας, απώλεια εργασίας, ανεργία, κλείσιμο καταστημάτων), (β) Βιοτικές ανάγκες (στέγη, διατροφή, υγεία), (γ) Μετανάστευση (μετανάστευση, μετανάστες), (δ) Κοινωνική παθογένεια (βία, παραβατικότητα, αυτοκτονία). Τέλος, αναφορά έκαναν και στις **ψυχολογικές επιπτώσεις** (5,51%) και πιο συγκεκριμένα στα συναισθήματα (άγχος, αγωνία, φόβος για το αύριο, θλίψη, δυστυχία, καταπίεση, απελπισία).

Περιγραφή της οικονομικής κρίσης από τα παιδιά

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων (βλ. Πίνακα 4) εξάγεται το συμπέρασμα ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων (36,22%) συσχετίζει την οικονομική κρίση με τις **οικονομικές επιπτώσεις** που αυτή επιφέρει. Οι απαντήσεις σχετίζονταν με το εισόδημα (42,48%), τα οικονομικά μέτρα (32,74%), την εθνική οικονομία (15,04%) και τις στρατηγικές αντιμετώπισης από τα νοικοκυριά (9,73%).

Τα παιδιά συνδέουν την οικονομική κρίση και με τις **κοινωνικές επιπτώσεις** (33,17%) που τη συνοδεύουν. Χαρακτηριστικά, οι απαντήσεις τους αναφέρονται: στο εργασιακό καθεστώς (42,51%), στις βιοτικές ανάγκες (33,33%), στη μετανάστευση (9,66%), στις κοινωνικές αντιδράσεις (5,31%), στα κοινωνικά φαινόμενα (4,83%) και στην παραβατικότητα (4,35%)

Οι αντιλήψεις τους για την οικονομική κρίση φαίνεται ότι έχουν διαμορφωθεί και βάσει της ενημέρωσης που έχουν για την **πολιτική ζωή** (20,67%). Οι μαθητές φαίνεται να

είναι αρκετά ενημερωμένοι για θέματα που σχετίζονται τόσο με την εξωτερική πολιτική (67,44%) με δημοφιλέστερες τις απαντήσεις που αφορούν τη Μέρκελ (17,05%), το ΔΝΤ (13,95%) και την Τρόικα (13,95%) όσο και με την εσωτερική πολιτική (32,56%) με αναφορές κυρίως στους πολιτικούς (17,05%).

Λόγος γίνεται ακόμη και για την **ψυχική κατάσταση** (7,69%), στην οποία βρίσκονται οι πολίτες αυτής της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά επεσήμαναν τα αρνητικά συναισθήματα που δημιουργούνται με τη κρίση, όπως ο φόβος (25%), το άγχος (22,92%), η απογοήτευση (18,75%), η λύπη (14,58%), ο θυμός (12,5%) και η κατάθλιψη (6,25%), τα οποία περιγράφουν μια κατάσταση ψυχολογικής δυσφορίας.

Πίνακας 3 Συχνότητα απαντήσεων για τον ορισμό της οικονομικής κρίσης

Κατηγορίες	Απαντήσεις μαθητών	f	%	Σύνολο f	Σύνολο %
Οικονομικές επιπτώσεις	Οικονομική δυσχέρεια	91	35,83	136	53,54
	Λανθασμένη διαχείριση οικονομίας	45	17,72		
	Συνθήκες εργασίας	39	15,35		
Κοινωνικές επιπτώσεις	Βιοτικές ανάγκες	36	14,17	89	35,04
	Μετανάστευση	10	3,94		
	Κοινωνική παθογένεια	4	1,57		
Ψυχολογική κατάσταση	Συναισθήματα	14	5,51	14	5,51
	Δεν ξέρω - Δεν απαντώ	15	5,90	15	5,91
	Σύνολο	254	100	254	100

Πίνακας 4 Συχνότητα απαντήσεων για τις λέξεις που λέγονται μαζί με τη φράση «οικονομική κρίση»

Απαντήσεις	f	%
Οικονομικές επιπτώσεις	226	36,22
Κοινωνικές επιπτώσεις	207	33,17
Πολιτική ζωή	129	20,67
Ψυχολογική κατάσταση	48	7,69
Δεν ξέρω - Δεν απαντώ	14	2,24
Σύνολο	624	100

Παιδικά σχέδια σχετικά με την οικονομική κρίση

Τα σχέδια των μαθητών που αφορούσαν την απεικόνιση των αντιλήψεών τους για την οικονομική κρίση (βλ. Πίνακα 5), αναφέρονται κυρίως στις **κοινωνικές επιπτώσεις** (42,78%), αναδεικνύοντας θέματα όπως: (α) βιοτικές ανάγκες (στέγη, διατροφή), (β) εργασιακό καθεστώς (απώλεια εργασίας, κλείσιμο εργοστασίων/επιχειρήσεων, ανεργία), (γ) κοινωνική παθογένεια (Χρυσή Αυγή, επαίτες, κοινωνική ανισότητα, παραβατικότητα), (δ) με-

τανάστευση. Σε μεγάλο επίσης βαθμό απεικονίζονται θέματα που αφορούν τις **οικονομικές επιπτώσεις** (41,24%), όπως είναι: (α) έλλειψη χρημάτων, (β) οικονομικά προβλήματα και (γ) φτώχεια. Επιπλέον, παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά απεικόνισαν και την **πολιτική ζωή** (7,73%), τόσο την εξωτερική (ΔΝΤ, Μέρκελ, Ευρωπαϊκή Ένωση) όσο και την εσωτερική (πολιτικοί, Έλληνες/Ελλάδα). Τέλος, τα παιδιά απεικόνισαν και την **ψυχική κατάσταση** (6,18%) των ανθρώπων με αναφορές κυρίως στο συναίσθημα της λύπης, μέσω της τροποποίησης των χαρακτηριστικών του προσώπου των ανθρώπινων μορφών (για μια πλήρη περιγραφή των στρατηγικών που χρησιμοποιούνται για την έκφραση συναισθημάτων στα σχέδια των παιδιών βλ. Brechet, Baldy, & Picard (2009) και Jolley (2010)). Ενδεικτικά σχέδια που εμπίπτουν στις παραπάνω κατηγορίες εμφανίζονται στο Παράρτημα.

Πίνακας 5 Συχνότητα εμφανίσεων των θεμάτων απεικόνισης

Κατηγορίες	Απαντήσεις μαθητών	<i>f</i>	%	Σύνολο <i>f</i>	Σύνολο %
Κοινωνικές επιπτώσεις	Βιοτικές ανάγκες	60	30,93	83	42,78
	Εργασιακό καθεστώς	11	5,67		
	Κοινωνική παθογένεια	9	4,64		
	Μετανάστευση	3	1,55		
Οικονομικές επιπτώσεις		80	41,24	80	41,24
Πολιτική ζωή	Εσωτερική	9	4,64	15	7,73
	Εξωτερική	6	3,09		
Ψυχολογική κατάσταση		12	6,18	12	6,18
Δεν ξέρω - Δεν απαντώ		4	2,06	4	2,06
Σύνολο		194	100	194	100

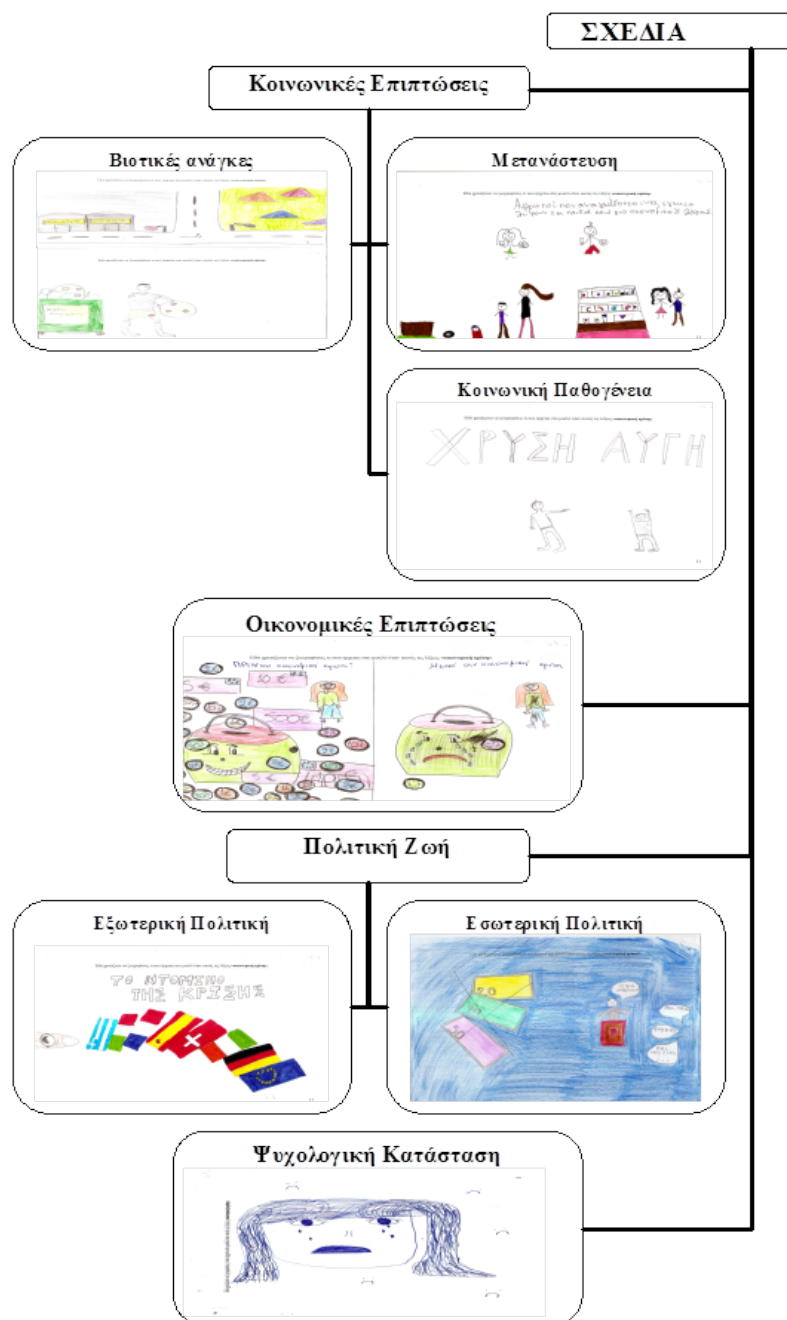
B' Φάση: Ανάλυση συνεντεύξεων

Σκοπός των συνεντεύξεων ήταν να διερευνηθούν περαιτέρω οι σκέψεις και τα συναισθήματα των παιδιών για την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της. Για τον λόγο αυτό η ανάλυση των δεδομένων και η παρουσίασή τους γίνεται με βάση αυτούς τους δυο βασικούς άξονες.

Σκέψεις των μαθητών για την οικονομική κρίση

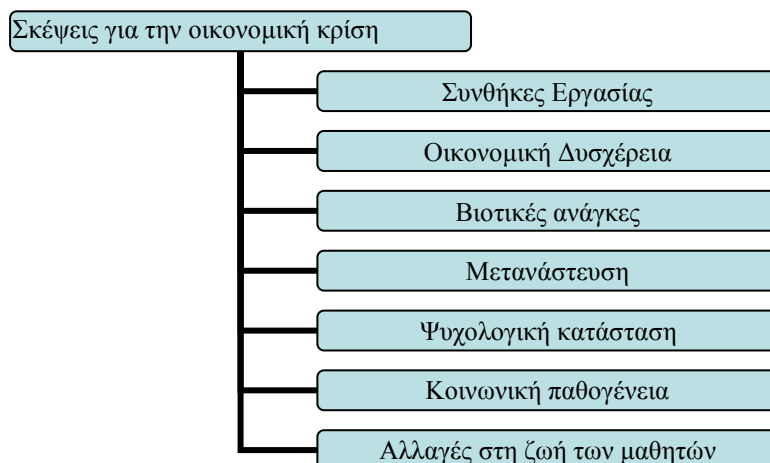
Όταν οι μαθητές καλούνταν να περιγράψουν τις σκέψεις τους για την οικονομική κρίση (βλ. Σχήμα 1), αναφέρθηκαν στις επιπτώσεις της στις ζωές των ανθρώπων και πρωτίτως στις συνθήκες εργασίας: «Πολλοί άνθρωποι είναι άνεργοι και μάλιστα κάποιοι έχουν πάρα πολύ καιρό να δουλέψουν» (M8). Για αρκετούς μαθητές η οικονομική κρίση αντιστοιχίζεται και με την αντίξοχη οικονομική πραγματικότητα της χώρας και των κατοίκων της: «Οι άνθρωποι δεν έχουν χρήματα να πάρουν φαγητό να φάνε, όπως κάποιοι που παίρνουν τρόφιμα από το κοινωνικό παντοπωλείο...» (M6). Η ποικιλομορφία των απαντήσεων που δόθηκε μαρτυρά το εύρος της ενημέρωσης και των ερεθισμάτων και βιωμάτων που λαμβάνουν τα παιδιά για τον τρόπο με τον οποίο η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους ανθρώπους: «Υπάρχουν και κάποιοι που δεν έχουν ούτε να φάνε και ψάχνουν στα σκουπίδια. Εγώ έχω δει δύο φορές ανθρώπους να ψάχνουν στα σκουπίδια. Δεν έχουν δουλειά γιατί έχουν κλείσει τα εργοστάσια που δούλευαν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Και αφού κάποιος δεν έχει δουλειά, δεν θα έχει και χρήματα» (M1). Φαίνεται να τους έχει δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι οι συνέπειες του προς διερεύνηση φαινομένου επδρούν βλαπτικά σε πολλούς τομείς της ζωής, με αποτέλεσμα τα άτομα να έρχονται αντιμέτωπα όχι με μία, αλλά με πολλαπλές κρίσεις: «Οι άνθρωποι

χάνουν τις δουλειές τους και μετά στενοχωριούνται που δεν έχουν χρήματα, για να μπορέσουν να αγοράσουν πράγματα που θέλουν ή πράγματα για τα παιδιά τους» (M6). Δεν έλειψαν, όμως, και οι μαθητές που σχολίασαν την αύξηση της παραβίασης των νόμων και των κανόνων που επικρατούν στην κοινωνία: «...το χειρότερο είναι το κλέψιμο, η φτώχεια και η βία που δημιουργούνται στους συμπολίτες μας» (M5).

Σχήμα 1 Οι σκέψεις των μαθητών για την οικονομική κρίση

Η οικονομική κρίση φαίνεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις επηρεάζει τις καθημερινές συνήθειες των παιδιών: «Ναι, πλέον δεν παίρνω χαρτζιλίκι στο σχολείο. Μου φτιάχνει η μαμά μου ένα τoστ από το σπίτι και αυτό τρώω στο σχολείο» (M2), ενώ σε κάποιες άλλες δεν έχει καμία επίδραση: «Όχι, δεν έχει αλλάξει κάτι. Μάλλον πρέπει να πω ότι δεν έχει αλλάξει κάτι ακόμα, γιατί στο μέλλον δεν ξέρω τι θα συμβεί» (M9). Διαφαιίνεται ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται μια συσχέτιση ανάμεσα στην οικονομική κατάσταση των οικογενειών και στις αρνητικές αλλαγές που σημειώνονται στις συνήθειές τους: «...οι γονείς μου δεν μου αγοράζουν κάτι που θέλω, ρούχα, παπούτσια, cd, και λένε συνέχεια ότι πρέπει να κάνουμε οικονομία, γιατί δεν έχουμε χρήματα» (M3).

Σχήμα 2 Οι σκέψεις των μαθητών για την οικονομική κρίση

Συναισθήματα των μαθητών για την οικονομική κρίση

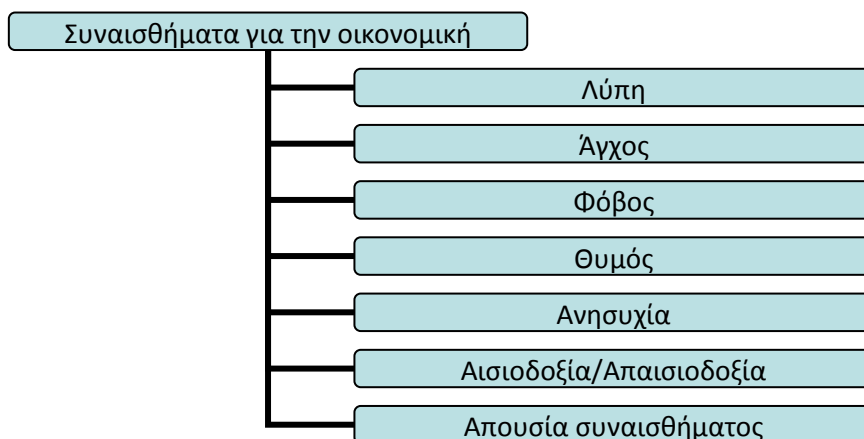
Η οικονομική κρίση φαίνεται να προκαλεί μία σειρά από αρνητικά συναισθήματα στους μαθητές (βλ. Σχήμα 2), τα οποία υποδηλώνουν μία έντονη ψυχική φόρτιση, απώρροια των δυσκολιών που βιώνουν τόσο στο άμεσο όσο και στο ευρύτερο περιβάλλον τους. Οι ορατές αρνητικές επιπτώσεις, σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής δραστηριότητας των ανθρώπων, προκαλούν στους περισσότερους μαθητές λύπη: «Τις περισσότερες φορές όταν ακούω ειδήσεις και μιλάνε για την οικονομική κρίση, στενοχωριέμαι για τους ανθρώπους που δεν έχουν δουλειές, σπίτι ή να φάνε. Αυτοί οι άνθρωποι χρειάζονται βοήθεια και κανένας δεν τους βοηθάει» (M1).

Τα υψηλά επίπεδα άγχους των γονέων, λόγω των δυσχερειών που αντιμετωπίζουν, σε έναν μεγάλο βαθμό μεταβιβάζονται, εκούσια ή ακούσια, στα παιδιά συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην ανάπτυξη ενός φαύλου κύκλου: «Νιώθω άγχος και εγώ μερικές φορές, ειδικά όταν βλέπω τους γονείς μου αγχωμένους να μιλάνε για την οικονομική κρίση και τα προβλήματα. Εντάξει, προσπαθώ και εγώ να τους βοηθάω, να μην ξοδεύω πολλά λεφτά και να διαβάζω, για να τους κάνω χαρούμενους» (M2). Η οικονομική κρίση φαίνεται ότι λειτουργεί ως ένας παράγοντας πιεστικός για την ψυχική διάθεση των ανθρώπων και από το γεγονός ότι εγείρει τον φόβο στα παιδιά για το μέλλον της οικογένειάς τους και κατ' επέκταση για τις δικές τους μελλοντικές συνθήκες διαβίωσης: «Φοβάμαι. Φοβάμαι να μην χάσουν οι γονείς μου τις δουλειές τους και δεν έχουμε χρήματα για να φάμε ή να πληρώσουμε το ενοίκιο του σπιτιού. Βλέπω τους ανθρώπους που έχουν χάσει τις δουλειές τους και δεν έχουν να αγοράσουν στα παιδιά τους ρούχα, φαγητό και ανησυχώ. Δεν θέλω να συμβεί και σε μας το ίδιο. Τότε θα είμαστε όλοι πολύ στεναχωρημένοι» (M7). Οι μαθητές εκφράζουν ακόμη συναισθήματα θυμού για τη δυσχερή κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει και αντιμετωπίζουν οι πολίτες, για την άμβλυνση των κοινωνικό-οικονομικών διαφορών, καθώς και για τους πολιτικούς οι οποίοι είναι υπαίτιοι: «Κάποιες φορές θυμώνω με όλη αυτή την κατάσταση. Κάποιοι είναι πλούσιοι, με βίλες, αυτοκίνητα, ταξίδια και άλλοι δεν έχουν να φάνε» (M8). Επιπλέον, οι απαντήσεις των παιδιών φέρνουν στην επιφάνεια την ανησυχία τους για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης, καθώς και για τα αίτια: «Προβληματίζομαι ορισμένες φορές γιατί φθάσαμε σε αυτό το σημείο. Να μην έχουν κάποιοι να φάνε και άλλοι να ζούνε με ελάχιστα χρήματα» (M10).

Οι προσδοκίες τους, ωστόσο, ως προς τις συνθήκες που θα επικρατήσουν τα επόμενα χρόνια στη χώρα, αλλά και ως προς τις συνθήκες ζωής της οικογένειάς τους διακατέχονται, στο μεγαλύτερο ποσοστό, από μια αισιόδοξη ματιά: «Πιστεύω ότι τα πράγματα τα επόμενα χρόνια θα αλλάξουν. Δεν πιστεύω ότι οι άνθρωποι θα γίνουν πλούσιοι, αλλά δεν θα πενάνε κιάλας. Αυτό είναι πολύ βασικό» (M9). Η αρνητική όμως κατάσταση που επικρατεί, για ορισμένους δεν αφήνει περιθώρια ελπίδας για κάποια θετική αλλαγή: «Δεν ξέρω. Πιστεύω πως οι δουλειές θα συνεχίζουν να κλείνουν, θα πληρώνουμε συνέχεια φόρους και χαράτσια και

θα μειώνονται οι μισθοί και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα περισσότεροι άνθρωποι να μείνουν χωρίς δουλειά και χρήματα» (M1).

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και εκείνοι στους οποίους η οικονομική κρίση δεν φαίνεται να προκαλεί κάποια συναισθήματα, θετικά ή αρνητικά, τα οποία θα μπορούσαν να εκφραστούν. Ενδεχομένως θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι σε αυτές τις περιπτώσεις τίθεται σε λειτουργία ο ψυχολογικός αμυντικός μηχανισμός της άρνησης προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ψυχική ένταση: «Εντάξει, δεν νιώθω κάτι. Προσπαθώ να μην το σκέφτομαι» (M4).

Σχήμα 3 Τα συναισθήματα των μαθητών για την οικονομική κρίση

Συζήτηση

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα παιδιά έχουν σχηματίσει πολυδιάστατες αντιλήψεις για την οικονομική κρίση. Επίσης αντιλαμβάνονται πλήρως τις αλλαγές που τη συνοδεύουν και τις συνέπειες που βιώνουν τα ίδια, οι οικογένειές τους και η κοινωνία.

Οι μαθητές στην προσπάθειά τους να δώσουν νόημα και περιεχόμενο στην έννοια της οικονομικής κρίσης, επικεντρώθηκαν κυρίως στην περιγραφή της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει και βιώνουν οι πολίτες. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά τους στη φτώχεια, στην έλλειψη χρημάτων, στα οικονομικά προβλήματα, αλλά και στις περικοπές των κοινωνικών δαπανών, οι οποίες αποτελούν μέρος της δημοσιονομικής λιτότητας (Christoroulou, 2013, 2014· Esprey & Garde, 2010· Mendoza, 2009· Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2011· Ντολιοπούλου, 2013· Ortiz, Chai, Cummins, & Vergara, 2010).

Δευτερευόντως, νοηματοδοτούν την οικονομική κρίση με θέματα που σχετίζονται με τις κοινωνικές επιπτώσεις, και πιο συγκεκριμένα με το εργασιακό καθεστώς, όπως είναι η απώλεια εργασίας και η ανεργία (Christoroulou, 2013, 2014· Ντολιοπούλου, 2013). Παράλληλα, φαίνεται ότι έχει σχηματιστεί η πεποίθηση ότι πρόσωπα και πολιτικοί παράγοντες της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής έχουν άμεση σχέση με την οικονομική κρίση. Τα συναισθήματά τους, όπως λύπη, ανησυχία, φόβος κ.ά. αποκαλύπτουν μία έντονη ψυχική φόρτιση, συνέπεια των δυσκολιών που βιώνουν και των εμπειριών τόσο από το άμεσο όσο και από το ευρύτερο περιβάλλον. Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα της έρευνας των Hossain και McGregor (2011) που ανέδειξε τις αγωνίες και το άγχος των παιδιών σχετικά με την οικονομική κρίση.

Από την πληθώρα των επιπτώσεων που συνοδεύουν την οικονομική κρίση, οι μαθητές εστίαστηκαν πρωτίστως στις κοινωνικές (Christoroulou, 2013· Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012) και αναφέρθηκαν κυρίως στην αδυναμία κάλυψης των βασικών βιοτικών αναγκών, όπως είναι η διατροφή και η στέγη. Τα παιδιά, επίσης, ανέφεραν εμπειρίες που κυριαρχούν στην καθημερινότητά τους και κατά τις οποίες οι άνθρωποι υποφέρουν από την πείνα και αναζητούν τροφή στους κάδους απορριμμάτων (Christoroulou, 2013, 2014· Ντολιοπούλου, 2013). Δεν ήταν όμως λίγοι και εκείνοι που αναφέρθηκαν σε κοινωνικές συμπεριφορές αντίδρασης/διαμαρτυρίας και σε καταστάσεις κοινωνικής

παθολογείας (Christopoulou, 2013, 2014· Ντολιοπούλου, 2013), όπως είναι οι αυτοκτονίες, η βία, η παραβατικότητα και η Χρυσή Αυγή. Συνεπώς, φαίνεται ότι τα παιδιά έχουν αντιληφθεί ότι σε συνθήκες οικονομικής κρίσης εμφανίζονται έντονα φαινόμενα κοινωνικών αναταραχών και παθολογείας (Fildis, 2011· Harper, 2009· Hossain & McGregor, 2011· Patel, 2009· Shah, Kahan, & Krauser, 1987· Unicef, 2013) που θέτουν σε κίνδυνο την κοινωνική συνοχή.

Επιπλέον, τα ευρήματα αναδεικνύουν ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις συνέπειες που υφίσταται το οικογενειακό τους περιβάλλον. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι έχουν συνειδητοποιήσει ότι οι οικογένειες αδυνατούν να ανταπεξέλθουν στην κάλυψη διαφόρων αναγκών τους. Επομένως, για να υπερκεράσουν τις συνέπειες της κρίσης, υιοθετούν διάφορες στρατηγικές αντιμετώπισης, όπως είναι η μείωση ή και η διακοπή των δαπανών του σπιτιού για ρεύμα, θέρμανση, νερό, καθώς και η μείωση της αγοραστικής δύναμης (Mendoza, 2009) σε ρούχα και παπούτσια. Συγχρόνως, επεσήμαναν και τις αρνητικές αλλαγές που συμβαίνουν στις καθημερινές συνήθειές τους, όπως στα φροντιστήρια, στο χαρτζιλίκι, στις δραστηριότητες (Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012) και στη συμμετοχή τους στις εκδρομές. Δεν παραλείπουν, όμως, να αναφερθούν και στην αδυναμία των οικογενειών να εξασφαλίσουν τη θέρμανσή τους. Η συγκεκριμένη αναφορά έρχεται να επιβεβαιώσει τα στοιχεία της Eurostat ότι ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης τουλάχιστον τεσσάρων βασικών αγαθών και υπηρεσιών, μεταξύ των οποίων είναι και η θέρμανση, το 2011 έχει αυξηθεί στη χώρα μας (Unicef, 2013). Άλλη μία μέθοδος αντιμετώπισης που υιοθετείται από τα νοικοκυριά είναι η επιστροφή στην πατρική οικογένεια και κατ'επέκταση η διαμονή με τον παππού και τη γιαγιά (Unicef, 2012), καθώς επίσης και η μετανάστευση στο εξωτερικό προς αναζήτηση εργασίας και αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης (Παπαϊωάννου, 2013· Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012).

Οι μαθητές που συμμετείχαν στην έρευνα αντιλαμβάνονται ότι η οικονομική δυσπραγία επηρεάζει την ψυχική διάθεση των γονέων, καθώς και τη συμπεριφορά τους (Bolger et al., 1995· Elder et al., 1985· McLoyd, 1990· Φατούρου, 2010), με αποτέλεσμα να διαταράσσονται οι σχέσεις στην οικογένεια (Fritz, 2009· Hossain & McGregor, 2011· Liker & Elder, 1983· Sobolewski & Amato, 2005). Χαρακτηριστικά ανέφεραν ότι οι γονείς τους τελευταία μαλώνουν πιο συχνά, επειδή δεν έχουν χρήματα. Ως μάρτυρες μιας τέτοιας κατάστασης δεν μπορούν παρά να επηρεάζονται άμεσα από τις διαταρασόμενες σχέσεις των γονέων.

Επιπρόσθετα, φαίνεται ότι τα παιδιά έχουν γίνει μάρτυρες των αρνητικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στον τομέα της σχολικής ζωής. Οι μειώσεις των οικονομικών κονδυλίων για τις σχολικές εγκαταστάσεις και, κατά συνέπεια, η αδυναμία κάλυψης των αναγκών των σχολείων έχει επισημανθεί από τα παιδιά, τα οποία κάνουν αναφορές στον ελλιπή υλικοτεχνικό εξοπλισμό, στα σχολικά κτίρια που μένουν χωρίς τις απαραίτητες και αναγκαίες επισκευές (Parks et al., 2009· «Συν-φροντίζω», 2012), και στην έλλειψη θέρμανσης στον χώρο του σχολείου.

Η ποικιλία των απαντήσεων στα τρία ερευνητικά εργαλεία φανερώνει το εύρος των ερεθισμάτων, των εμπειριών και των βιωμάτων των παιδιών για τον τρόπο με τον οποίο η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους διάφορους τομείς της ζωής των ανθρώπων (Christopoulou, 2013, 2014· Ντολιοπούλου, 2013). Χρειάζεται να επισημανθεί ότι τα αποτελέσματα δείχνουν πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε πολλούς τομείς της ζωής των ατόμων, καθώς οι συνέπειες της κρίσης βιώνονται από τα άτομα πολυσύνθετα.

Με τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν διερευνήθηκαν οι αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση, συμβάλλοντας σε μια πιο σφαιρική κατανόηση του θέματος. Η τεχνική της τριγωνοποίησης ανέδειξε την ποικιλία και την πολυπλοκότητα του φαινομένου, εξετάζοντάς το και φωτίζοντάς το από διαφορετικές οπτικές γωνίες (Cohen & Manion, 1994). Το ερωτηματολόγιο, το παιδικό σχέδιο και η συνέντευξη λειτούργησαν συμπληρωματικά, προσφέροντας μια πιο πλούσια και ολοκληρωμένη διερεύνηση.

Το ερωτηματολόγιο παρείχε τη δυνατότητα ποσοτικών και αντικειμενικών μετρήσεων και αποδείχθηκε ως μια ενδεδειγμένη μέθοδος διερεύνησης ενός ευαίσθητου θέματος (Robson, 2010), όπως είναι οι αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση. Οι απαντήσεις των παιδιών στο ερωτηματολόγιο ομαδοποιήθηκαν σε συνεκτικές κατηγορίες οι οποίες δείχνουν ότι τα παιδιά στο τέλος του δημοτικού αντιλαμβάνονται πολυδιάστατα το θέμα της οικονομικής κρίσης. Το παιδικό σχέδιο μετρίασε

την ένταση των παιδιών, μείωσε τις άμυνές τους και αύξησε τη δυνατότητα για επικοινωνία (Gross & Hayne, 1998). Μέσω των σχεδίων προσφέρθηκε η ευκαιρία στα παιδιά να αποκαλύψουν τις σκέψεις τους πάνω στο αφηρημένο θέμα (Misailidi, Bonoti, & Savva, 2012) της οικονομικής κρίσης, να εκφράσουν τα συναισθήματά τους (Brechet et al., 2009), τις αντιλήψεις τους και να σταθούν με κριτική ματιά απέναντι στο συγκεκριμένο φαινόμενο. Η ημι-δομημένη συνέντευξη έδωσε τη δυνατότητα να διερευνηθούν σε βάθος (Cohen & Manion, 1994) διαφορετικές εκδοχές του θέματος και για αυτό τα δεδομένα που προέκυψαν είναι πλούσια και διαφωτιστικά (Robson, 2010).

Οι έρευνες που εξετάζουν επίκαιρα θέματα, όπως το θέμα της οικονομικής κρίσης, δεν έχουν μόνιμο ή στατικό χαρακτήρα. Τα αποτελέσματα αφορούν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, τον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και τις αντιλήψεις των μαθητών που έχουν σχηματιστεί με βάση τις συγκεκριμένες εμπειρίες. Το γεγονός ότι το δείγμα της έρευνας αυτής προέρχεται από μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, και αφορά μία συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα, τους μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης των δημοτικών σχολείων, συνιστά ένα σημαντικό περιορισμό που δεν επιτρέπει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων και την αναγωγή των συμπερασμάτων στον πληθυσμό. Καθώς με το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης έρχονται αντιμέτωποι όλοι οι μαθητές, ανεξάρτητα από τον χώρο κατοικίας τους ή την ηλικία στην οποία βρίσκονται, μελλοντικές ερευνητικές προσπάθειες θα πρέπει να στοχεύουν σε ένα αντιπροσωπευτικότερο δείγμα. Επιπλέον, είναι σημαντικό σε μια μελλοντική έρευνα να επιχειρηθεί να διερευνηθούν οι παράγοντες που διαμορφώνουν τις αντιλήψεις των παιδιών, όπως επίσης τις στάσεις και τα συναισθήματά τους για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ζωή τους. Μία διαχρονική έρευνα στην οποία θα εξετάζονταν η διαμόρφωση και η πορεία των αντιλήψεων για την οικονομική κρίση στην πάροδο του χρόνου και όπου θα γίνονταν συγκρίσεις μεταξύ των διάφορων αναπτυξιακών περιόδων, θα κάλυπτε ένα μεγάλο κενό της έρευνας.

Καταλήγοντας, η έρευνά μας μπορεί να αποτελέσει έναν βασικό αρωγό και σύμμαχο στην κατανόηση του πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Η διερεύνηση και κατανόηση των αντιλήψεών τους οδηγεί στη χαρτογράφηση των μεταβαλλόμενων αναγκών και, κατ' επέκταση, συμβάλλει στο σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων και πρακτικών αντιμετώπισης των επιπτώσεων της κρίσης από την πολιτική ηγεσία, την κοινωνία, το σχολείο και την οικογένεια. Η κατάλληλη και έγκαιρη παρέμβαση για την πρόληψη και αντιμετώπιση των επιπτώσεων μπορεί να αναχαιτίσει τον αρνητικό αντίκτυπο της κρίσης στην ανάπτυξη των παιδιών.

Αναφορές

- Anderson, R., Dubois, H., Leoncikas, T., & Sándor, E. (2012). *Third European quality of life survey - Quality of life in Europe: Impacts of the crisis*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Βαρουφάκης, Γ. (2011). *Κρίσης λεξιλόγιο: Οι οικονομικοί όροι που μας καταδυναστεύουν*. Αθήνα: Ποταμός.
- Bolger, K. E., Patterson, C. J., Thompson, W. W., & Kupersmidt, J. B. (1995). Psychosocial adjustment among children experiencing persistent and intermittent family economic hardship. *Child Development, 66*, 1107-1129. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1995.tb00926.x
- Brechet, C., Baldy, R., & Picard, D. (2009). How does Sam feel?: Children's labelling and drawing of basic emotions. *British Journal of Developmental Psychology, 27*, 587-606. DOI: 10.1348/026151008X345564
- Cameron, L. A. (2001). The impact of the Indonesian financial crisis on children: An analysis using the 100 villages data. *Bulletin of Indonesian Economic Studies, 37*, 43-64. DOI:10.1080/000749101300046492

- Christopoulou, M. (2013). Exploring the socio-politics of the Greek debt crisis in a primary art classroom: A political cartooning project. *International Journal of Art & Design Education*, 32, 44-54. DOI: 10.1111/j.1476-8070.2013.01757.x
- Christopoulou, M. (2014). Children's drawing and telling of the multiple facets of the Greek financial crisis. *Visual Inquiry: Learning & Teaching Art*, 3, 41-52. DOI: 10.1386/vi.3.1.41_1
- Cohen, L., & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Dercon, S. (2008). Children and the food price crisis. *Young Lives Policy Brief 5*, Oxford: Young Lives.
- Dornan, P. (2010). *Understanding the impacts of crisis on children in developing countries: Young lives round 3 preliminary findings*. Oxford: Young Lives.
- Duryea, S., & Morales, M. (2011). Effects of the global financial crisis on children's school and employment outcomes in El Salvador. *Development Policy Review*, 29, 527-546. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00545.x
- Elder, G. H., Jr., Van Nguyen, T., & Caspi, A. (1985). Linking family hardship to children's lives. *Child Development*, 56, 361-375. DOI: 10.2307/1129726
- Espey, J., & Garde, M. (2010). *The globaleconomic crisis: Balancing the books on the backs of the world's most vulnerable children?* London, UK: Save the Children.
- Fildis, A., T. (2011). The welfare of women and children during the global economic crisis. *Trakya University Journal of Social Science*, 13, 297-308.
- Fritz, G. K. (2009). The economic crisis is our children's crisis too. Editor's Commentary. *Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*, 25, 8-8.
- Gross, J., & Hayne, H. (1998). Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events. *Journal of Experimental Psychology*, 4, 163-179. DOI: 10.1037/1076-898X.4.2.163
- Harper, C. (2009). *Children in times of economic crisis: Past lessons, future policies*. London: Unicef. Retrieved February 13 2013, from <https://tryout.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/events-presentations/510.pdf>
- Harper, C., & Jones, N. (2011). Impacts of economic crises on child well-being. *Development Policy Review*, 29, 511-526. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00544.x
- Harper, C., Jones, N., Pereznieta, P., & McKay, A. (2011). Promoting children's well-being: Policy lessons from past and present economic crises. *Development Policy Review*, 29, 621-641. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00550.x
- Hossain, N., & McGregor, J. A. (2011). A 'lost generation'? Impacts of complex compound crises on children and young people. *Development Policy Review*, 29, 565-584. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00547.x
- IEG (Independent Evaluation Group). (2010). *The World Bank group's response to the global economic crisis – Phase I*. Washington, DC: World Bank.
- ILO (International Labour Organization). (2009). *Global employment trends 2009*. ILO: Geneva. Retrieved December 7 2010 from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_101461.pdf
- Jolley, R. R. (2010). *Children and pictures: Drawing and understanding*. West Sussex, UK: Wiley- Blackwell.
- Kane, J. (2009). What the economic crisis means for child labour. *Global Social Policy*, 9, 175-196. DOI: 10.1177/1468018109106890
- Kawewe, S. M., & Dible, R. (2000). The impact of economic structural adjustment programs [ESAPs] on women and children: Implications for social welfare in Zimbabwe. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 27, 79-107.

- Liker, J. K., & Elder, G. H., Jr. (1983). Economic hardship and marital relations in the 1930s. *American Sociological Review*, 48, 343-359.
- McLoyd, V. C. (1990). The impact of economic hardship on black families and children: Psychological distress, parenting, and socio-emotional development. *Child Development*, 61, 311-346. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1990.tb02781.x
- Mendoza, R. (2009). *How economic shocks affect poor households and children*. Social and economic policy working briefs. Unicef Policy and Practice: UNICEF Retrieved May 22 2011, from http://www.unicef.org/socialpolicy/files/How_economic_shocks_affect_final.pdf
- Misailidi, P., Bonoti, F., & Savva, G. (2012). Representations of loneliness in children's drawings. *Childhood*, 19, 523-538. DOI: 10.1177/0907568211429626
- Mok, K. H., Lawler, J., & Hinsz, S. B. (2009). Economic shocks in education: Analysis of the 1997 Asian financial crisis and lessons for today. *Global Social Policy*, 9, 145-173. DOI: 10.1177/1468018109106889
- Μπαλουρδος, Δ., & Σπυροπούλου, Ν. (2011). Πορτραίτα της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλουρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη, & Ε. Φρονίμου (Επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2012* (σσ. 157-179). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2013). Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μια μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα. *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, 1, 108-129. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/prpej.22>.
- Ortiz, I., Chai, J., Cummins, M., & Vergara, G. (2010). *Prioritizing expenditures for a recovery for all. A rapid review of public expenditures in 126 developing countries*. Unicef Social and Economic Policy Working Paper. Retrieved April 9 2011 from <http://ssrn.com/abstract=1745469>
- Παπαϊωάννου, Γ. (2013). *Η Ελλάδα που χάνεται!* Ανακτήθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 2013, από <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=552790>
- Parks, W., Abbott, D., & Wilkinson, A. (2009). *Protecting Pacific Island children and women during economic and food crises: A working document for advocacy, debate and guidance*. Suva: UNICEF Pacific, UNDP Pacific Centre, UNESCAP Pacific Operations Centre.
- Patel, M. (2009). Economic crisis and children: An overview for East Asia and the Pacific. *Global Social Policy*, 9, 33-54. DOI: 10.1177/1468018109106884
- Paxson, C., & Schady, N. (2005). Child health and economic crisis in Peru. *The World Bank Economic Review*, 19, 203-223. DOI: 10.1093/wber/19hi011
- Ramesh, M. (2009). Economic crisis and its social impacts: Lessons from the 1997 Asian economic crisis. *Global Social Policy*, 9, 79-99. DOI: 10.1177/1468018109106886
- Richardson, D. (2010). Child and family policies in a time of economic crisis. Policy review. *Children & Society*, 24, 495-508. DOI:10.1111/j.1099-0860.2010.00334.x
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (2η έκδοση). Αθήνα: Gutenberg.
- Συνήγορος του Παιδιού. (2011-2012). *Οι συνέπειες της κρίσης στη ζωή των μαθητών: έρευνα των εφήβων συμβούλων του Συνηγόρου του Παιδιού*. Ανακτήθηκε στις 5 Δεκεμβρίου 2013, από <http://www.0-18.gr/gia-megaloyis/nea/oi-synepeies-tis-krisis-sti-zoi-ton-mathiton-ereynaton-efibon-symbolon-toy-synigoroy-toy-paidioy>
- «Συν-φρονιζώ». (2012) *Στηρί-Ζωντας στην κρίση*. Ανακτήθηκε στις 10 Οκτωβρίου 2013, από <http://www.connecting4caring.gr/research/active/c4c>
- Shah, C. P., Kahan, M., & Krauser, J. (1987). The health of children of low-income families (Current review). *CMAJ*, 137, 485-490.

- Sigurdson, P., Berger, S., & Heymann, J. (2011). The effects of economic crises on families caring for children: Understanding and long-term consequences. *Development Policy Review*, 29, 547-564. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00546.x
- Sobolewski, J. M., & Amato, P. R. (2005). Economic hardship in the family of origin and children's psychological well-being in adulthood. *Journal of Marriage and Family*, 67, 141-156. DOI: 10.1111/j.0022-2445.2005.00011.x
- Stillman, S., & Thomas, D. (2008). Nutritional status during an economic crisis: Evidence from Russia. *The Economic Journal*, 118, 1385-1417. DOI: 10.1111/j.1468-0297.2008.02174.x
- Suryahadi, A., Priyambada, A., & Sumarto, S. (2005). Poverty, school and work: Children during the economic crisis in Indonesia. *Development and Change*, 36, 351-373. DOI: 10.1111/j.0012-155X.2005.00414.x
- Unicef. (2009a). *A matter of magnitude: The impact of the economic crisis on women and children in South Asia*. Kathmandu, Nepal: UNICEF Regional Office for South Asia.
- Unicef. (2009b). *Impact of the global economic crisis on children in East Asia and the Pacific: A mid-year update on UNICEF policy and programme responses*. Social Policy and Economic Analysis Section. Bangkok: UNICEF Regional Office for East Asia and the Pacific.
- Unicef. (2012). *Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2012*. Έκθεση για λογαριασμό της Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής Unicef. Αθήνα: Unicef.
- Unicef. (2013). *Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2013*. Έκθεση για λογαριασμό της Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής Unicef. Αθήνα: Unicef.
- Φατούρου, Μ. (2010). Εργασία και ανεργία: ψυχολογικές επιπτώσεις. *Εγκέφαλος*, 47, 176-180.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2013). Πολυεπίπεδες παρεμβάσεις στη σχολική κοινότητα την περίοδο της οικονομικής κρίσης. *Νέα Υγεία*, 80, 5.

Παρελήφθη: 8.2.2016, Αναθεωρήθηκε: 13.5.2016, Εγκρίθηκε: 15.5.2016